

הולדתה של אגדה

מרדכי נאור

לנסיבות כתיבתו של השיר "מגש הכסף". פרק מהספר "הטור השמיני", הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2006

באביב 1991 יצא לאור אטלס כרטא לתולדות ה"הגנה", ועורכו, פרופסור יהודה ואלך, סיפר במסיבת עיתונאים, כי כוונת המערכת הייתה להשתמש כמוטו לאטלס בשורה הידועה, המופיעה בראש שירו של נתן אלתרמן "מגש הכסף". אלא שהתעוררה בעיה חדשה-ישנה: השורה האמורה, המיוחסת לד"ר חיים וייצמן, "אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף" – לא ידוע מקורה. במשך עשרות שנים, מאז כתיבת השיר, לא פוצחה התעלומה – מתי והיכן כתב או אמר ד"ר וייצמן את המילים האלה. פרופסור ואלך סיפר, כי הלך לגנוז וייצמן ברחובות כדי לגלות את המקור – ולא מצאו.

סיפור קטן זה הובא בעיתון "הארץ", במדור המו"לות של מיכאל הנדלזלץ, שטרם ושוחח עם כמה מחוקרי אלתרמן המובהקים, כגון פרופסור דן מירון ופרופ' דן לאור, ואף הם הודו שכל מאמציהם למצוא את המקור הוייצמני לא צלחו. ידוע גם על חוקרים אחרים שניסו לפענח את החידה הזאת מאז כתיבת השיר – וללא הצלחה.¹

כמי שגם הוא ניסה את כוחו בעניין – לרבות חריש עמוק בגנוז וייצמן, בספריו, יומניו, איגרותיו ונאומיו – ונכשל, אמרתי לעצמי שלא ייתכן שהמשפט היפה הזה, שאלתרמן ייחסו לווייצמן והציבו בראש "מגש הכסף" שלו, אינו של וייצמן, והוא יתום, חסר אב. הפעלתי את ההיגיון העיתונאי דווקא, והחלטתי לחרוש את העיתונות היומית בשבועות שלפני כתיבת השיר, מתוך הנחה – מין wishfull thinking – שאם הוא איננו בספרים ובמקורות אחרים, אולי קרא אלתרמן את הדברים באחד העיתונים, כפי שהובאו מפיו של וייצמן. הרעיון לא היה מקורי במיוחד, שכן אלתרמן הרבה לשאול נושאים וציטוטים מתוך העיתונות, והדבר מצוין פעמים לא מעטות בראשי שירו האקטואליים.

תוצאות המחקר הזה היו מאלפות ומפתיעות ודרכן הגעתי לא רק לפענוח החידה, אלא גם להבנה טובה יותר של נסיבות כתיבת השיר.

"מתח שעל סף הפיצוץ"

"מגש הכסף", שיר "חזק" ומעין סיכומי של מלחמת העצמאות נכתב – עד כמה שהדבר מפתיע – פחות משלושה שבועות לאחר פרוץ מהומות הדמים, שהיוו את ראשיתה של המלחמה. שיר זה הוא ללא ספק אחד הנודעים ביותר מבין כ-700 שירי "הטור השביעי" וקרוב לוודאי שאף הנודע ביותר. הוא הופיע במקומו הקבוע

של ה"טור", ביום שישי, ו' בטבת תש"ח, 19 בדצמבר 1947, ולא אחת הוכתר כשיא יצירתו של אלתרמן כ"משורר ציבורי-עיתונאי".²

לא אחת שאלתי אנשים, מסטודנטים "ירוקים" ועד בני דור תש"ח, מתי במלחמת העצמאות, לדעתם, כתב אלתרמן את "מגש הכסף". כמעט כל התשובות, חוץ מאלה של ידענים מופלגים, שלחו אותי לסופה של המלחמה, שהרי לפנינו שיר סיכום, שיר של "לאחר המלחמה", וכבר השורה הראשונה אומרת בפירושו: "והארץ תשקוט". האמת, כידוע, שונה, והיא כבר הוזכרה לעיל. אלתרמן כתב את השיר שבועיים וחצי לאחר פרוץ המהומות שיזמו הערבים לאחר החלטת עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947, שקראה להקים שתי מדינות – יהודית וערבית – ואזור בין-לאומי בירושלים. עוד בטרם שהיה ברור שתהיה מלחמה רק הוא כמדומה כבר ניבא את סופה.

מה הניע את אלתרמן לכתוב שיר מיוחד כזה, סמלי כזה, בתקופה כה מוקדמת ועוד בעוצמה שכזו? אני מבקש להציע הסבר הקשור לכתיבתו של אלתרמן בשבועות שקדמו ל"מגש הכסף" ולהתפתחויות בארץ-ישראל בשבועיים הראשונים של ההתנגשויות בין הערבים ליהודים בעקבות החלטת האו"ם.

דן מירון, בפרק "מגש הכסף" שבספרו "האח השותק", כתב ש"במשך השבועות האחרונים של 1947 והשבועות הראשונים של 1948, הייתה תחושת החיים בארץ טעונת מתח שעל סף הפיצוץ", והכל ציפו שאלתרמן ייתן ביטוי לאווירה זו.³ ואכן, רבים האמינו שאלתרמן, שכתב בעיתונות שירים הרואיים ומעודדים בתקופת קשות בשנים הקודמות, יחלץ פעם נוספת "לעזרת העם".

בחינת שיריו שפורסמו ב"טור השבועי" ב"דבר" באוקטובר, בנובמבר ובתחילת דצמבר 1947, ימי מתח וחרדה לקראת ההחלטה הצפויה באו"ם ומיד לאחריה, מעידה שהוא עשה זאת באופן חלקי בלבד. יתר על כן, הוא עצמו לא היה מרוצה, ככל הנראה, מהטורים שכתב. זאת אפשר להסיק מן העובדה, שבספרי "הטור השבועי" שהוא עצמו כינס, לא כלל את כל חמשת ה"טורים" שכתב מסוף אוקטובר עד תחילת דצמבר 1947. בנוסף, אין לנו הסבר מדוע לא כתב שיר לטור בעיתון יום שישי, ה-28 בנובמבר 1947, שבו הייתה צריכה עצרת האו"ם לקבל את ההחלטה על הקמת המדינה, ורק ברגע האחרון נדחה הדבר ל-29 בנובמבר.

מי שציפה לשיר אלתרמני "גדול" ביום השישי הראשון שלאחר ההחלטה ההיסטורית של עצרת האו"ם, ה-5 בדצמבר 1947 – התאכזב. דן מירון מגדיר את השיר שפורסם ביום זה, "ויהי ערב", כ"ניסיון רופף וקלוש לתת מבע לאווירה המעורבת של התרגשות הכ"ט בנובמבר והדאגה לבאות שהשתררה לאחריה".⁴

השיר, שפורסם יומיים לפני הדלקת נר ראשון של חנוכה תש"ח, עומד בסימן ההחלטה באו"ם וחג האורים הקרב. הוא כולל ארבעה בתים, 24 שורות בסך הכל:

ויהי ערב⁵

... ואנשי מדינת היהודים
 אז מחו מְלָחִים בשרוול
 את דמעת השמחה אֵין-עֵדִים,
 ויודו לאלֵהֵי הגמול.
 ויברכו איש-אחיו בדברים מעטים...
 ויפנו אל עמדות הגבול.

ויהי ערב. ושוב כמתמול
 עין ירח עמדה צופה,
 וחיכה אלביון בלי קול,
 וערב סכינה שלפה...
 והכל כמאז... אך שונה כה הכל...
 יען רוח גדולה חלפה.

יען רוח החג הנורא
 הכתה ביהודים כַּיִם,
 והוטלה אל חיקם הבשורה
 כגוף ילד יולד וחס
 והכל מתמול... אבל ערש צחורה
 הוקמה בלבבו של העם.

ובקפץ השרפות על גג
 לאים ולהפיל מגור,
 הן נוספו אל נרו של חג
 בביתו העני של דור,
 ויואר במצחו – שבעתים – התג
 שחרת לו: חיים ודרור.

יש בו בשיר כמעט מהכל – התיאורים חזקים, אך לא במיוחד, ההתלהבות לא סוחפת, אם כי התקווה קיימת וכן ההבטחה לחיים ולדרור. וישנו גם רמז לחג החנוכה הקרב, שבו יודלק "נרו של חג". כן אנו לומדים שהקרבות כבר משתוללים, שהרי "ערב סכינה שלפה" והשריפות "מקפצות על הגגות", אם יותר לי לעשות פרפרזה על דברי המשורר.

שבוע חלף, שרובו היה בתחום חג החנוכה והגיע יום שישי נוסף – כ"ט בכסלו תש"ח, 12 בדצמבר 1947. המלחמה מתפרצת מכל פינה – והמשורר שותק. אין "טור שביעי" באותו שבוע. מה קרה לו למשורר? – שאלו רבים. אלתרמן, קרוב לוודאי, היה נתון בסערת-נפש גדולה. מהומות הדמים היו למלחמה תוך ימים ממש. מי שסבר כי חוזרים ימי מאורעות-הדמים של שנות השלושים על התקפותיהם, שיטותיהם ואפילו אבדותיהם – גילה עד מהרה את טעותו. האלימות הערבית נגד החלטת האו"ם והיישוב היהודי גבתה מחיר איום. אם נניח שאלתרמן כתב את שירו הראשון במלחמה, "ויהי ערב", ב-4 בדצמבר 1947 – הרי שעד אז נפלו בהתקפות ובמארבים 12 יהודים. שבועיים אחר-כך, ב-18 בדצמבר, שהוא מועד הכתיבה המאוחר ביותר של השיר "מגש הכסף", כבר הגיע המספר ל-120! מאה ועשרים הרוגים בשבועיים וחצי, בעת שכל היישוב היהודי מנה כ-600 אלף נפש.

אלתרמן היה נרעש. המלחמה, ללא ספק, הפכה בו, ובה במידה הציתה בו את הזיק האלתרמני הנודע של דברי חיזוק ונבואה, שכמותם ראינו ב"נאום תשובה לרב חובל איטלקי" ובטורים נוספים. ב-12 בדצמבר 1947 הוא לא היה בשל כנראה לשיר הרואי גדול. פטיש השירה האלתרמני היה זקוק לסדן, שעליו יוכל להכות. ואת הסדן הזה הוא מצא בשבוע השלישי למלחמה. זו הייתה שורה בנאום שנשא ד"ר חיים וייצמן בעיר אטלנטיק סיטי שבארצות-הברית במוצאי-שבת, ה-13 בדצמבר 1947, בוועידת המגבית היהודית המאוחדת.

פגישה עם ההיסטוריה

כל העיתונים היהודיים בארץ-ישראל סיקרו את הוועידה בעמודיהם הראשונים, ב-15 בדצמבר 1947 (לא ניתן לדווח עליה בעיתוני ה-14 בחודש, בגלל הפרשי השעות עם ארצות-הברית). עמודי העיתונים של אותו יום סיפרו על הקרבות הנערכים בכל חלקי הארץ. לדוגמה: עמוד א' של "הארץ" – "המהומות בא"י גוברות"; משמאל, ידיעה על 14 לוחמי "הגנה" שנהרגו בדרכם לבן-שמן; למטה: "ההפגנה בקהיר עברה בשקט", אך בגוף הידיעה נאמר ש-60 עד 100 אלף מצרים הפגינו בקהיר נגד החלטת החלוקה; ושוב למעלה: "הלילה בחצות – יציאת השוטר הבריטי האחרון מת"א – פ"ת", והרי לכם אתחלתא דגאולה. ובאמצע – הידיעה על ועידת המגבית היהודית המאוחדת, שקראה לאסוף 250 מיליון דולר "להבטחת הגשמת המדינה".

ראש וראשון למשתתפי ועידת המגבית באטלנטיק סיטי היה ד"ר חיים וייצמן, המנהיג הציוני בן ה-73. למרות שבעת ההיא לא כיהן בתפקיד רשמי, הרי שהשפעתו ויוקרתו היו רבות.

המקור לסיקור הוועידה ב"הארץ" ובשאר העיתונים היו שלוש סוכנויות ידיעות: רויטר, סט"א – סוכנות ידיעות יהודית ופלקור – ראשי-תיבות של פלסטיין קורוספונדנט – סוכנות הידיעות של הסוכנות היהודית, ומהידיעות שהעבירו חבורה הידיעה ב"הארץ". לאחר משפט הפתיחה של וייצמן, "צריך שבארץ-ישראל יחנה כוח סמלי של האומות המאוחדות", באה – ללא כל הודעה מוקדמת – אותה אמירה שלו, שעשרות שנים נעלמה מכולנו, למרות שהייתה כתובה בעיתון: "שום מדינה אינה ניתנת על מגש של כסף, ותוכנית החלוקה אינה מקנה ליהודים אלא סיכוי".

וייצמן אמר גם דברים אחרים: הוא דיבר על מה שאמריקה יכולה וחייבת לעשות למען העניין היהודי-ציוני, על שארית הפליטה באירופה ועל החשיבות שבאיסוף כספים כדי שאפשר יהיה להקים את המדינה, אך העיקר הוא המשפט על מגש הכסף.

העיתונים היהודיים בארץ-ישראל, בעברית וגם באנגלית (ה"פלשתיין פוסט"), למעט "הארץ" שהוזכר, החמיצו כולם את המשפט שאלתרמן הפך אותו לסמל שירי ולסמל היסטורי. אף לא אחד מהם הביא את המשפט "שום מדינה אינה ניתנת על מגש של כסף", או כפי שאלתרמן, בשינוי מה, קבע אותו כמוטו לשירו: "אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף". רוב העיתונים ציטטו מדברי וייצמן דברים שונים ורבים, על כסף, האו"ם, מחויבותה של ארצות-הברית ומה לא – רק לא את "מגש הכסף".

מי שכן כתב על כך, והוא מספק לנו מקור אמין לדבריו של וייצמן, ובשפה שבה נאמרו, אנגלית – הוא ה"ניו-יורק טיימס", שנחשב כיום וגם אז, לחשוב ולמהימן שבעיתוני ארצות-הברית ואולי העולם כולו. בידיעה ארוכה המופיעה בעמוד פנימי (9) של גיליון ה-14 בדצמבר 1947, והנושאת את הכותרת "קץ לסכסוך [strife] נראה בקרוב בארץ-ישראל [במקור: Palestine]", דיווח כתב מיוחד לעיתון, אלברט ג'יי גורדון, על כנס המגבית היהודית המאוחדת באטלנטיק סיטי. הוא הביא את דברי הנואמים בהרחבה יחסית, ובאשר לווייצמן, הדגיש העיתון כי המנהיג הציוני והמדען, שהוזכר כמועמד לנשיאות המדינה היהודית, נשא נאום פרידה ערב נסיעתו לאנגליה ולארץ-ישראל. וייצמן, כתב העיתון, אמר בין שאר דבריו את המשפט הבא: "No state has been handed to us on a silver platter". הנוסח מעט שונה מזה

שפורסם ב"הארץ", תוך הדגשה על המילים to us (לנו). מדובר אם כן על מדינה שניתנה לנו, לעם היהודי. ב"הארץ", כזכור, חל שינוי קטן: לא דובר על מדינה שניתנה לנו, אלא הקביעה היא כללית: שום מדינה אינה ניתנת וגו'. אלתרמן תיקן במקצת את השורה ב"הארץ", אך גם הוא נשאר ברמה הכללית, ולא הפרטית שלנו. כיוון שהשיר "מגש הכסף" הופיע בניקוד, וכך גם המוטו שלו, אנו יכולים לראות שהוא כתב "אין מדינה ניתנת לעם", לעם בכלל ולא לעם, כלומר לעם היהודי.

וייצמן אמר עוד משפט "חזק" אחד, שניות מעטות לאחר המשפט הנודע על מגש הכסף, אלא שהוא תורגם לעברית, ב"הארץ", בצורה מסורבלת. וכך הוא אמר: If we do not make the most of this chance, we shall miss our rendezvous with history.

(אם לא ננצל את מירב ההזדמנות [להקים את המדינה], נחמיץ את מפגשנו עם ההיסטוריה).⁶

הפרדה בין כסף למגש הכסף

עכשיו אנו יודעים: אלתרמן נטל את השורה מידיעה בעמוד הראשון של "הארץ", מה-15 בדצמבר 1947, קצת שינה וחיזק את הנוסח, והרי לכם המוטו לשיר "מגש הכסף". ואולי הוא לא נטל במקרה את המגש, אלא יש כאן אזכור מודרני מכוון למושג מקראי קדום? ייתכן שיש קשר אסוציאטיבי בין "מגש הכסף" לבין קערת הכסף הפולחנית, הנזכרת בספר במדבר, פרק ז', לא פחות מ-12 (!) פעמים בהקשר של קרבן – "וקרבנו קערת כסף אחת".⁷ דומה שאין צורך להוסיף בהקשר זה לגבי קורבנות מלחמת תש"ח.

בעניין האמור ניתן להעלות את השאלה: מדוע, אם כן, לא נטל המשורר מספר במדבר את "קערת הכסף" והשתמש בה בשירו? להערכתו, התשובה היא שאפילו פעל כאן ההקשר האסוציאטיבי, הצירוף "מגש הכסף" נראה הרבה יותר בעיניו, והוא העדיף אותו על המעין-מקבילה המקראית.

ומעניין לעניין – באותו עניין: כסף.

בעברית silver ו-money הם היינו הך. זה כסף וזה כסף. לא כך באנגלית. וייצמן דיבר על silver platter, שהוא מגש של כסף. באותה הזדמנות הוא דיבר על כסף אחר, הרבה כסף, שצריך לאסוף כדי להקים את המדינה. זה כסף, וזה כסף – ובכל זאת אסור לערב ביניהם. כשסיפרתי על הגילוי שלי לכמה אנשים, היו שאמרו: אתה רואה, הוא בכלל התכוון לכסף, לדולרים, ולא למגש הכסף האלתרמני, המקושר אצלנו עם הקרבה עילאית. אני סבור שהדבר אינו נכון, ויש להשאיר כל כסף במקומו, וגם וייצמן עשה הפרדה בדבריו בין כסף למגש הכסף.

החידה שלנו, אם כן, כמעט פוענחה, אך לא לגמרי, שכן עלינו לענות על שאלה נוספת: מי אבי המונח הזה בעברית, "מגש הכסף", שהרי וייצמן לא אמר את הדברים בעברית, אלא באנגלית.

עד ימי אליעזר בן-יהודה לא היה בעברית מגש, אלא רק טס. בן-יהודה חידש את המלה מגש, ובמילונו הוא מביא מובאות ודוגמאות מהמקורות בעניין טסים דווקא. כך הוא מספר על טס של ברזל הנזכר אצל הרמב"ם, ועל טס של זהב וטס של כסף הנזכרים במדרש רבה בראשית, ד'. מגש כסף או מגש של כסף או זהב – אין אצלו.⁸

יותר מזה, אף שהמלה מגש נכנסה ברגל בטוחה לשפה העברית החדשה, ככל הנראה לא היה שימוש לצירוף "מגש הכסף" או "מגש של כסף" עד ל-15 בדצמבר 1947. זאת אמרו לי פרופ' ראובן מירקין, ראש האקדמיה ללשון עברית, ד"ר ראובן סיוון, וכן שורה של לשונאים צעירים יותר.⁹ איש מהם לא היה מוכן להתחייב שהצירוף היה קיים קודם לפרסומו בעיתון ובשיר, בשלהי 1947.

גם המילונים הזרים אינם מסייעים בפתרונה של השאלה. הצירוף "silver platter" מופיע בכמה מהם, כמו במילון ובסטר ובמילון אוקספורד, אך עד כמה שהצלחתי לגלות – רק בהקשר של אוכל. במילון אוקספורד החדש אפילו נאמר כי הצירוף אינו אנגלי טהור, אלא אנגלו-אמריקני.

מכאן, שאנו נזקקים להעניק לפחות חלק מהקרדיט ליצירת "מגש הכסף", למי שתרגם בליל ה-14 בדצמבר 1947 את הידיעות מסוכנויות הידיעות במערכת הלילה של העיתון "הארץ". ניסיתי לברר מי היה המתרגם והגעתי למי שעסק בתרגום הידיעות עד אמצע 1947 – המשורר שלמה טנאי.¹⁰ קודמו בתפקיד, בשנות הארבעים המוקדמות, היה כידוע משורר אחר – נתן אלתרמן.

בשלהי 1947 היה מתרגם ידיעות החוץ במערכת "הארץ" שמואל גילאי, פוליגלוט וידען גדול בעברית, והוא ככל הנראה אבי התרגום של המונח "מגש של כסף", שאחרי ימים מספר אומץ על-ידי נתן אלתרמן, ובזכות שירו זכה – ללא מליצה – לשם עולם.¹¹

¹ הנושא נדון במדור המ"לות של "הארץ" ב-16 וב-23 באפריל 1991. בשתי הפעמים הובאו מספר הערכות וגרסאות למקור השורה שבראש השיר, לרבות האמירה של ד"ר וייצמן מ-1921, שאומצה על-ידי עורכי אטלס כרטא לתולדות ה"הגנה": "אין מדינה קמה מכוחו של צו, אלא בכוחו של עם ובעמל דורות". הנדלזלץ סיים את רשימתו השנייה בקריאה: "קוראים היכולים להביא את המקור לצירוף 'מגש הכסף' מתבקשים לעשות זאת". על השתלשלות הנושא, ראו גם ברשימתו של פרופסור ראובן מירקין, "מגש הכסף", בלשון ועברית, 7 ביוני 1991, עמ' 61-62.

² דן מירון, מול האח השותק, ירושלים 1992, עמ' 65.

³ שם, עמ' 63.

⁴ שם, שם.

⁵ השיר לא נכלל על-ידי אלתרמן בשלושת הכרכים של "הטור השביעי" שכינס בחייו. הוא נכלל בהטור

השביעי, ד, עמ' 207.

⁶ ב"הארץ" תורגם משפט זה באופן חופשי למדי, תוך הסתמכות על דברים קודמים שאמר וייצמן, כי "לפני

שלושים שנה ניתנה לנו הזדמנות" (הצהרת בלפור). לפי העיתון הוסיף וייצמן: "אם לא ננצל במלוא המידה את ההזדמנות השנייה הזאת, אז נאחר את המועד שקבעה לנו ההיסטוריה".

⁷ וראו בעניין זה את ניתוחו של דן מירון (הערה 2 לעיל), עמ' 75.

⁸ וראו: מילון בן-יהודה, כרך ה, עמ' 1889-1890.

⁹ השיחות התקיימו במהלך חודש נובמבר 1993.

¹⁰ כנ"ל.

¹¹ לא ידוע על שימוש במושג זה, במשמעות המקובלת בעברית, בשפות אחרות, לפחות עד שלהי 1947, בעת שוייצמן השתמש בו. בתקופה מאוחרת יותר היו לו שימושים. לדוגמה: בספר "הפירמה" של ג'ון

גרישם, עמ' 235 של הכריכה הרכה, נכתב: "You and I must agree that you will hand us the firm".

"on a silver platter" (אתה ואני מוכרחים להסכים שתביא לנו את הפירמה על מגש של כסף).

